

XIX АСРНИНГ БОШЛАРИДА ТУРКИСТОНДА ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ЭТНОПЕДАГОГИК АҲАМИЯТИ

У. Х. Адамбаев

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти ўқитувчиси

С. З. Утегенова

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти талабаси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада тадқиқотчи бугунги куннинг энг муҳим масласи бўлган таълим-тарбия жараёни XIX асрнинг бошларида Туркистонда жадидчилик ҳаракати мисолида кўриб чиққан ҳамда ўша йиллари ҳаракат аъзоларининг этнопедагогик қарашларининг амалий жиҳатдан таҳлил қилиб унинг моҳияти ва аҳамияти тўғрисида қисқача мулоҳазалар билдирилган.

Калит сўзлар: жадид, маърифат, ватан, жамият, таълим-тарбия, педагогика, маданият, мафкура, мерос.

ABSTRACT

In this article, the researcher examines the most important issue of the educational process at the beginning of the 19th century on the example of the Jadid movement in Turkestan, and also briefly analyzes the ethnopedagogical views of the movement of those years.

Keywords: Jadid, enlightenment, motherland, society, education, pedagogy, culture, ideology, heritage.

КИРИШ

Педагогика тарихи қадим замонлардан тортиб, то ҳозирги кунгача бўлган турли тарихий даврларда тарбия мактаб ва педагогика назарияларининг тараққиётини даврлар талаби асосида ўрганилиб келинмоқда ва ўрганилган. Ёш авлодни тарбиялаш ва ўқитиш назарияси билан амалиёти қандай қилиб тараққий этганини билмай туриб, келажак ёш авлодни ҳар томонлама қамол ва фозил фарзанд этиб тарбиялаш масалалари долзарб ва муҳим ҳисоблай олмаймиз, амалиётда ҳам тадбиқ эта олишимиз учун чуқур ўрганиб изланишимиз даркор. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев: “Миллий тафаккурнинг

шаклланиши мохият эътибори билан озодликни қўлга киритиш билан баробардир”. Зотан, шахс ўзлигини англамас экан, у мустабиддир.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

XIX аср бошларида бир қанча маърифатпарвар мударрислар Бухоро шаҳридаги 200 га яқин мадрасани ислох қилишгояси билан чиқдилар. XIX аср охири XX асрнинг бошларида Туркистонда чор мустамлакачилигининг кучайиши натижасида Марказий Осиёнинг кўп жойларида жади́дчилик ҳаракати кучайиб кетди. Бу ҳаракат мавжуд жамиятнинг ижтимоий-маданий асосларини қайта қуришга қаратилган сабабли эски тузум, эски турмуш, эски мактаб тарафдорларининг кучли қаршилигига дуч келди. Бу қарши куч вакиллари кадимё кадимчилар деб аталган булса янги хаёт шабадаларни олиб келишга уринган кишилар эса “Жадид” ёки “Жадидчилар” деган ном олдилар. Шу тариқа асримиз бошларида жади́длар ва жади́дчилик ҳаракати юзага келди. “Жадид” сўзи арабча сўзбўлиб “янги” деган маънони билдиради. Жади́дчилик жамиятни тўнтариш ўли билан эмас балки ислохотлар йўли билан ривожлантришни ўзининг асосий вазифаси деб белгилади. Жади́длар учун илм ва маърифат ягона қурол бўлиб улар шу қуролёрдами билан улкада ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёт учун курашмоқчи бўлдилар. Унинг асосчиси Исмоилбек Гаспирали ҳисобланади. И.Гаспирали айтганидек: *“Инсоннинг оти булмаса узи хам йук демакдир шунингдек тили булмаган инсон хам соковдир”* [1, 255]. Гаспиралининг ғоялари Марказий Осиёга кенг тарқалди. Жади́дчилар ҳаракатининг даргалари мактаб маориф соҳасида жуда катта тарғибот ишлари олиб боришдилар. Булардан ташқари яна унлаб янги усул мактаби асосчилари ва жади́дчилик ҳаракатининг намоёндалари томонидан кўплаб дарслик дастур кулланма газета ва журналлар нашр этилди. Марказий Осиё жади́дчилиги хақида гап кетганда буни Бехбудий Мунаввар Қори Фитрат С.Айний Исхокхон Ибрат Шақурий каби унлаб маърифатпарвар илм даргаларининг фаолиятисиз тасаввур қилиб булмайдди аксинча улар хақида гап кетганда жади́дчиликнинг четлаб утиб булмайдди.

Шарқ халқларининг маънавий хаётида мактаб-маорифида чинакам тўнтариш ясаган туркий кавмларнинг чинакам ифтихори булган Исмоилбек Гаспирали томонидан ишлаб чиқарилган “Усули жади́д” [1, 254] номи тарихда катта урин тутгани сингари Бехбудийнинг номи хам Туркистон мактаб-маорифида кенг урин эгаллайди. У биринчи бўлиб улкада бу янгича усулдаги мактабларни ташкил этишни

таргиботчиларидан ҳамда амалиётчиларидан ҳисобланади. Бехбудий “Усули жадид” мактабининг зарурлиги унинг конун-қоидалари мактабда утиладиган дарслар қандай имтиҳонлар олиниши мактабнинг қай тарзда тузилиш унга қандай асбоб-ускуналар кераклиги муаллимларнинг вазифалари уларнинг таъминот масалалари ва бошқа қўп жихатларини Гаспиралидан ва унинг асарлари ҳамда мақолаларидан урганди. “Усули жадид” мактабларида ҳамма уқиш ҳуқуқига эга бўлган. Бехбудий ва Шакурӣ бунинг учун барча мусулмон тараккий этган шаҳарларидаги мактабларини урганади. Бехбудий *“ахлоқ ва тарбиянинг асоси-мактаб барча илмнинг боши ва ибтидоси мактаб. Саодатнинг фозил инсоннинг маънавий чашимаси-мактаб.* Бехбудий таъкидлаганидек: “Туркистон меваси донаси тоши туфроғи ва нимарсалари Оврупа бозорига кетар. Муни Оврупа доллари келиб юз баҳога олиб кетар. Меҳнатни биз қилармиз фойдани улар қуради” шунинг учун дейди Оврупа ила савдо қилатурган киши аввало замона илми уқимоғи лозим. У миллат тараккийетининг маънавияти-ҳам тарбияси ҳам иқтисоди ҳам маърифатидир” [1, 251-253].

Исҳоқхон янгича таълим-тарбия тизимининг ниҳоятда катта афзалликларини исботлашда қўпроқ узи эришган ютуқларга узи амалиётга татбиқ қилган янги методларига таянади. Исҳоқхон уз мактабига ҳафталик дарс жадвалини жорий қилди. Исҳоқхон илғор уқитувчи сифатида болаларни мактабдан бездирувчи уларда уқитувчига нисбатан нафрат уйғотувчи тан жазосига биринчилардан бўлиб барҳам берди. Исҳоқхон фақат мактабда эмас оилада ҳам болани қалтақлаб тарбиялаш ута нотугри усул эканлигини алоҳида таъкидлайди. “Матбааи Исҳоқия”нинг илм-маърифат тарқатиш мақсадида ташкил қилинганлигини яна шундан билишимиз мумкинки Исҳоқхон матбаага нур таратаётган қуёшнинг тасвирини ишлаб қуёш ичига “илм” сўзини ёзган.

Мунаввар Қори Абдурашидхонов “Шураи Исломия” жамияти раиси муовини этиб сайланди. “Хуррият берилмас уни олтинун ҳеч нарса ила олиб бўлмай фақат қон ва қурбон билангина олинур”-дейди. Ўзбек халқини маърифатли қилишга интилан буюқ мураббий 1918 йил май ойида Тошкент шаҳрида “Турк учоғи” илмий-маданий жамияти тузади. У инсоннинг маърифатли бўлиб қўзи очилмагунча виждон уйғонмаса на ўзини на халқининг эркини муҳофаза қила олишини бу иймонсизлик эканини мутафаккирона нозиклик билан уз асарларида ифода этади.

Халқни ижтимоий жихатдан ҳимоялаш ҳамда маънавий ислохотлар утқизиш яъни қуллик ва муътелик исқанжасидан

озод булиш ота-боболаримиз кадриятларини тиклаб уларга муносиб ворис булиш каби вазифаларни амалга ошириш йўлида республикамизда катта ишлар амалга оширилмокда ва улкан имкониятлар билан биргаликда ургу берилиб ошириб келинмокда. Айниқса биринчи Президент И.А.Каримов: “Миллий истиқлол мафкурасини яратиш ва ҳаётга тадбиқ этиш”[3] ҳақидаги фикрлари биз тарбиячи муаллимларнинг ҳам ҳаракат дастуримиздир. Униб усиб келаётган ёш авлодни биз келажакка қандай қараш билан тарбияласак бизнинг берган таълим-тарбиямиз мева ва натижаси ҳисобланади. Энг аввало биз уз қулимизда турган шарт-шароит ва имкониятлардан уз вақтида унумли фойдаланар эканмиз бунинг таг заминиде улкан машаққатларнинг каттадан-катта зафар ва ютуқлари туради. Чунки истиқлол мафкураси биз шу вақтгача амал қилиб келган мафкурадан фарқ қилиб у халқимизнинг азалий анъаналарига удумларига динига ва тилига руҳиятига умуминсоний кадриятларга садокат келажакка ишонч меҳр-оқибат инсоф адолат маърифат туйғуларини кишилар онгига синдиришга асослангандир. Ҳақиқатдан республикамизни тараккиёт даражасига кутарадиган чинакам комил инсонни шакллантириш-бу унинг маънавиятини шакллантиришдир. Халқимизда шундай нақл бор: “Бу дунёда роҳат қурмокчи булсанг тижорат қил у дунё роҳат қилмокчи булсанг ибодатда бул икки дунё роҳат қурмокчи булсанг Комил фарзанд тарбия қил”.

Маънавият эса халқнинг асрлар давомида шаклланган ҳаёт тарзи бўлиб халқнинг таълим-тарбияга оид кадриятлари ана шу улкан тараккиётнинг узвий қисми бўлиб ҳисобланади.”Дарахтнинг етуқлиги унинг меваси билан булганидек инсоннинг барча ҳислатлари ҳам ахлоқ билан яқунланади”- дейди Абу Наср Форобий. Бу берилган алломанинг сўзларида анча катта маъно ва таҳлиллари мавжуд.

Унда ёш авлодни ҳаётга тайёрлашда қулланган усуллар миллий урф-одатлар анъаналар тарбияга оид ғоялар мужассамланган. Бу ғоялар эса алломаларимизнинг бой ижодий меросларида уз аксини топган. Ана шундай ижодий мерос қилиб қолдирганлардан бири яъни асримиз бошида маданий ҳаётимиз тараккиётида муҳим урин эгаллаган инсон Абдулла Авлонийдир.

Абдулла Авлоний халқ орасида илгор фикрларни тарқатишда илм ва маърифатни ташвиқ қилишда газета журналларнинг роли ғоят катта эканлигини яхши билар эди. “Балиқнинг сувсиз яшамоғи мумкин булмагани каби инсоннинг ҳам илмсиз яшамоғи мумкин эмаслигини” уқтирадилар. XX аср бошларида

Узбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ва педагогик фикрларнинг ривожига А.Авлоний алоҳида урин эгаллади. Бутун фаолияти даврида у уз халкига хизмат қиладиган комил инсонни етиштириш унинг маънавиятини шакллантиришга алоҳида эътибор берди. А.Авлоний узбек халкининг саънати ва адабиёти ҳамда миллий маданиятини халқ таълими ишларини йўлга қуйишда катта хизматлар қилган адиб жамоат арбоби ва истеъдодли педагогдир. Авлонийнинг “Иккинчи муаллим” китоби “Биринчи муаллим” китобининг узвий давомидир. Унинг педагогикага оид асарлари ичида “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ “ асари XX аср бошларидаги педагогик фикрлар тараққиётини урганиш соҳасида катта аҳамиятга моликдир.

Узбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг “Юксак маънавият-енгилмас куч” асарида ёзилишича: А.Авлоний - “Тарбия биз учун ё ҳаёт-ё мамот ё нажот-ё халокат ё саодат-ё фалокат” [2, 62].

А.Авлоний педагог сифатида бола тарбиясининг роли ҳақида фикр юритиб “Агар бир киши ёшлигида нафси бузилиб тарбиясиз ахлоқсиз бўлиб усдими аллоҳу акбар бундай кишилардан яхшилик кутмок ердан туруб юлдузларга кул узатмак кабудур”- дейди. Унинг фикрича болаларда ахлоқий хислатларнинг таркиб топишида ижтимоий муҳит оилавий шароит ва боланинг атрофидаги кишилар ғоят катта аҳамиятга эга. Узбек этнопедагогикаси тарихида Абдулла Авлоний биринчи марта педагогикага “Педагогия” яъни бола тарбиясининг фани демакдир” деб таъриф берди. Абдулла Авлоний бола тарбиясини нисбий равишда қуйидаги 4 бўлимга ажратади: 1. “Тарбиянинг замони”. 2. “Бадантарбия”. 3. “Фикр тарбияси”. 4. “Ахлоқ тарбияси”. “Тарбиянинг замони” бўлимида тарбияни ёшлиқдан бериш зарурлигини бу ишга ҳаммани: Ота-она муаллим ҳукумат ва бошқаларнинг қиришиши кераклигини таъкидлайди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Тарбия хусусий иш эмас миллий ижтимоий ишдир. Хар бир халқнинг тараққий қилиши давлатларнинг қудратли бўлиши авлодлар тарбиясига қўп жихатдан боғлиқ деб ҳисоблайди. Тарбия зурриёт дунёга келгандан бошланиб умрнинг охирига қадар давом этади у бир қанча босқичдан уй богча мактаб ва жамоатчилик тарбиясидан ташкил топган. А.Авлоний тарбиянинг доирасини кенг маънода тушунади уни биргина ахлоқ билан чегаралаб қуймайди. У биринчи навбатда боланинг соғлиги ҳақида гамхурлик қилиш лозимлигини уқтиради. Унинг фикрича соғлом фикр яхши

ахлоқ илм-маърифатга эга булиш учун баданни тарбия қилиш зарур баданнинг саломат ва қувватли булмоғи инсонга энг керакли нарсадур чунки укимоқ уқитмоқ урганмоқ ва ўргатмоқ учун инсонга кучли касалсиз жасад лозимдир. А.Авлоний бадантарбияси масаласида болани соғлом қилиб устиришда оналарга муружаат қилса боланинг фикр томонидан тарбиялашда уқитувчиларнинг фаолиятларига алоҳида эътибор беради. Болаларда фикрлаш қобилиятини устириш ва бу тарбия билан мунтазам шугулланиши бенихоя зарур ва муқаддас бир вазифа. Бинобарин бу муаллимларнинг диққатларига суялган виждонларига муқаддас бир вазифадир негаки фикрнинг қуввати зийнати кенглиги муаллимнинг тарбиясига боғлиқдир. Аини замонда таълим-тарбия бир-бирига чамбарчас узвий боғлиқ ва ажралмасдир. Дарс ила тарбия орасида бир оз фарқ бор булса ҳам иккинчиси бир-биридан айрилмайди. Бирининг вужуди бирига бойланган. Жон ила тан қабидир. А.Авлонийнинг фикрича Инсон бутун борликнинг қурқи ва шарафидир. Инсон ўз гузаллиги ва мураккаблиги билан қоинотдаги барча махлуқотлардан афзалдир. Бутун мавжудот инсонга хизмат қилиши керак чунки инсон унинг соҳибидир. Чунки инсоннинг ақли бор у шу ақл ёрдамида илм эгаллайди илм туфайли дунёни бошқаради. “Ақл” дейди А.Авлоний инсонларнинг пиру қамоли мурушиди яғонасидир рух ишловчи ақл бошловчидир инсонни хайвонлардан сўз ва ақл ила айирмишдир лекин инсон ақл ва идроқи соясида узига қеладиган зарар ва зулмлардан сакланур ер юзидаги хайвонларни асир қилиб буйнидан бойлаб ипларини учини қулларга берган инсонларнинг ақлидур Авлоний инсонга ва унинг ақлига ана шундай юксак даражада баҳо беради. Илм инсонларнинг мадори ҳаёти раҳбари нажотидур агар ақлингни қули нафс жилосини ушласа сани ёмон йўлларга қирмоқдан саклар. Хар нарса қўп булса баҳоси арзон булур аммо ақл эса илм ва тажриба соясида қанчақўпайса шунча қўпайса шунча қимматбаҳо булур.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида шуни айтишимиз мумкинки, этнопедагогика тарихини ўрганиш ўқитувчиларнинг фақат педагогик маданиятини оширибгина қолмай, балки, шу билан бирга, унга яъни ўқитувчига педагогик маҳоратни эгаллашга ёрдам беради, уни бевосита амалий фаолиятга тайёрлайди. Демак, этнопедагогика тарихи ижтимоий фандир, у тарихий педагогика ходисаларига давр талаби асосида ёндошади ва илгарилаб бораётган замон талабларига асосан илгор қарашларнинг тараккиёт ва

ривожланиш йулларини курсатиб беради. Энди таълим-тарбия масаласига тубдан қарайдиган бўлсак, бизга бу масала 1-уринда сув ва хаводек зарур, чунки улар бир-бирлари билан узвий ҳамбарчас боғлиқдир ва муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Бу масалага жиддий ёндошмасак, унинг охири жуда ҳам бизга қимматга тушади, ахир устозларимиз бежизга айтишмаган ҳамда бу туғрисида шундай бир чиройли ҳулосага келишганки: “Бу дунёда роҳат қурмокчи бўлсанг-тижорат қилиб, илм изла, у дунёда роҳат қурмокчи бўлсанг ибодат қил, агарда икки дунё роҳат қурмокчи бўлсанг қомил фарзанд тарбият қил” деб бежизга айтиб ўтишмаган. Ахир устозларимиз юксалишимизга, ота-оналаримиз қамол топишимизга сабабчи инсонлардир, зеро шундай экан демак, биз бу берилаётган ишонч ва имкониятлардан тугри ва оқилона ўз жойида фойдалана оلسак марра бизникидир, тарбия оиладан бошланса ҳаммаси ўз ўрнида кетма-кетликда бўлса бизнинг порлоқ келажакимиз ҳам шунга яраша ва мақсадга мувофиқ бўлар эди. Ахир таълим-тарбия бир қарвонга ўхшаса, унинг ортидан эргашган қомил инсонлар шунга яраша ўз муқофот ва даражасига эга бўлишади.

REFERENCES

1. Педагогика тарихи. – Тошкент: «Ўқитувчи», 2014.
2. Ҳаёт ва турмуш одоби. – Тошкент: 1996
3. Қаримов И.А. “Юксак маънавият-енгилмас қуч. “Маънавият”, – Тошкент: 2008.
4. Umidbek Adambayev. (2021) Faith – the conception of belief and steps to develop it / Actual problems of modern science, education and training. – pp. 96-100.
2. Umid Adambayev. (2021). Milliy o'zlikni anglash millat taraqiyotining poydevori // Scientific progress. – pp. 1858-1862.
3. Адамбаев Умидбек Ҳайтбаевич. (2022) Ишонч–этиқодни шакллантиришда урф-одат ва анъаналарнинг таъсири // Scientific progress. – pp. 348-351.
4. Умидбек Ҳайтбаевич Адамбаев, Дустмурод Э. (2022) Экологик маданият ва уни шакллантириш // Academic research in educational sciences. – pp. 125-134.
5. Umidbek Xaitbayevich Adambayev, Sirojiddin U. (2022) Navro 'z bayrami va uning etnomadaniy ahamiyati. Academic research in educational sciences. – pp. 175-177.
6. Умидбек Ҳайтбаевич Адамбаев. (2022) Ишонч-этиқодни шакллантиришда аргументлашнинг ўрни // Academic research in educational sciences. – pp. 898-905.
7. Adambaev U. (2021). Confidence-nonverbal methods of argumentation in the formation of the verb // Экономика и социум. – С.18-21.

